1. મોડ્યુલની વિગત તથા માળખું

મોડ્યુલની વિગત	
વિષયનું નામ	અર્થશાસ્ત્ર
અભ્યાસક્રમનું નામ	ભારતીય આર્થિક વિકાસ 01 (વર્ગ XI, સત્ર - 1)
મોડ્યુલનું નામ/ શીર્ષક	ભારતીય અર્થતંત્ર (૧૯૫૦-૧૯૯૦) – ભાગ 1
મોડ્યુલ આઇડી	Keec_10201
પૂર્વશરતો	આર્થિક વિકાસ, વૃદ્ધિ, અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રો, ૧૯૫૦ સુધીના ભારતીય અર્થતંત્રની વૃદ્ધિના સ્વરૂપ વિશેનો થોડો ખ્યાલ
હેતુઓ	આ પાઠ પૂર્ણ કર્યા બાદ શીખનાર નીચેની બાબતો સમજી શકશે: • પંચ વર્ષીય યોજનાઓનો અર્થ • વિવિધ ક્ષેત્રોની વિકાસ નીતિઓ, ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક અને કૃષિ ક્ષેત્રની • જાહેર ક્ષેત્ર અને સરકારી નિયમનોના ફાયદાઓ અને ગેરફાયદાઓ
ચાવીરૂપ શબ્દો શબ્દો	યોજના, સમાજવાદ, મૂડીવાદ, મિશ્ર અર્થતંત્ર, આધુનિકીકરણ, વૃદ્ધિ, મૂડી, જમીન સુધારાઓ, હરિયાળી ક્રાંતિ, સબસીડી, આયાતોનું અવેજીકરણ, જાહેર ક્ષેત્ર

2. Development Team

Role	Name	Affiliation
National MOOC Coordinator (NMC)	Prof. Amarendra P. Behera	CIET, NCERT, New Delhi
Program Coordinator	Dr. Mohd. Mamur Ali	CIET, NCERT, New Delhi
Course Coordinator (CC) / PI	Prof. Neeraja Rashmi	DESS, NCERT, New Delhi
Subject Matter Expert (SME)	Dr. Janmejoy Khuntia	School of Open Learning, University of Delhi
Review Team	Dr. Meera Malhan	DCAC, University of Delhi
Translator	Dr. Heena S. Bharadia	Asst. Professor – Economics, Govt. Arts & Commerce College, Khambhaliya – Dist. Devbhumi Dwarka - Gujarat

વિષય સૂચી:

આ પાઠ પૂર્ણ કર્યા બાદ શીખનાર સમજી શકશે:

- યોજનાનો અર્થ
- આર્થિક વ્યવસ્થાના પ્રકારો
- પંચવર્ષીય યોજનાઓ, તેની ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ભૂમિકા
- કૃષિ અને ઔદ્યોગિક વિકાસના વલણો અને સમસ્યાઓ

પ્રસ્તાવના:

વસાહતી શાસનના લગભગ બે દાયકા પછી, જ્યારે 1947 માં ભારતને આઝાદી મળી, ત્યારે અર્થવ્યવસ્થા દયનીય સ્થિતિમાં હતી. બ્રિટિશ શાસનના બસ્સો વર્ષથી અર્થતંત્ર લોહીલુહાણ થઈ ગયું હતું. આપણા આયોજનકારો સમક્ષ એક મોટો પ્રશ્ન હતો કે આપણા અર્થતંત્ર માટે કયા પ્રકારની આર્થિક વ્યવસ્થા સૌથી યોગ્ય રહેશે. આર્થિક વ્યવસ્થાના બે પ્રકારો હતા - મૂડીવાદ અને સમાજવાદ. આમ જોઇએતો પં. નહેરુ મૂડીવાદ કરતાં વધારે સમાજવાદથી પ્રભાવિત હતા, પરંતુ તે એવા પ્રકારનો સમાજવાદ ઇચ્છતા ન હતા કે જે પૂર્વ સોવિયત સંઘમાં અમલી થયેલો હતો, જ્યાં તમામ સંસાધનો સરકારની માલિકીની હતા અને સંપૂર્ણ આર્થિક આયોજન પણ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતું હતું. આવી વ્યવસ્થામાં ખાનગી સંપત્તિનો કોઈ અધિકાર નહોતો. ભૂતપૂર્વ સોવિયત સંઘમાં જે રીતે ત્યાના નાગરિકોની જમીન અને અન્ય મિલકતોની માલિકી સરકારે હસ્તગત કરી લીધી હતી તે ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં શક્ય નહોતું. તેથી, આપણા આયોજનકારોએ મૂડીવાદ અને સમાજવાદના સ્વરૂપોનો અંતિમ વિકલ્પ શોધ્યો. મૂળભૂત રીતે સમાજવાદી દૃષ્ટિકોણની અસર હેઠળ તેઓએ એવી વ્યવસ્થા શોધી કાઢી કે જેમાં બંને વ્યવસ્થાઓની સારી બાબતો સામેલ હતી. એટલે કે એક એવી વ્યવસ્થા કે જે સમાજવાદ અને મૂડીવાદને જોડતી હતી. આમ આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં નિહાળતા, ભારત એક એવો 'સામ્યવાદી' સમાજ બન્યો જ્યાં એક મજબૂત જાહેર ક્ષેત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું, પણ લોકોને ખાનગી સંપત્તિનો ધરાવવાનો અને લોકશાહીનો અધિકાર પણ મળ્યો; જ્યાં સરકાર દ્વારા અર્થતંત્ર માટે યોજનાઓ બની જેમાં ખાનગી ક્ષેત્રને પણ પોતાનો ફાળો આપવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યું. 1948 નો ઔદ્યોગિક નીતિ ઠરાવ' અને ભારતીય બંધારણના નિર્દેશક સિધ્ધાંતોએ સરકારના આ દૃષ્ટિકોણને પ્રતિબિંબિત કર્યો. 1950 માં, વડા પ્રધાનની અધ્યક્ષતા હેઠળ આયોજન પંચની રચના કરવામાં આવી. આમ પંચવર્ષીય યોજનાઓના યુગનો આખરે આરંભ થયો.

દરેક સમાજે ત્રણ પ્રશ્નોના જવાબ આપવાના હોય છે:

1. દેશમાં કયા માલ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થવું જોઈએ? 2. માલ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કેવી રીતે થવું જોઈએ?

3. લોકો વચ્ચે માલ અને સેવાઓની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી જોઈએ?

આ પ્રશ્નોનો એક જવાબ પુરવઠા અને માંગના બજાર પ્રવાહો પર આધારિત છે. બજાર આધારિત અર્થતંત્રમાં, જેને મૂડીવાદ પણ કહેવામાં આવે છે, ફક્ત તે જ ગ્રાહક લક્ષી માલનું ઉત્પાદન કરવામાં આવશે જેની માંગ હોય. જો મોટરકારની માંગ હોય, તો મોટરકારનું ઉત્પાદન કરવામાં આવશે અને જો સાયકલની માંગ હશે, તો સાયકલ બનાવવામાં આવશે. જો મજૂરી મૂડી કરતા સસ્તી હોય, તો

ઉત્પાદનની વધુ મજૂર (શ્રમ) આધારિત પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે અથવા તેનાથી ઉલટું થશે. મૂડીવાદી સમાજમાં ઉત્પાદિત માલ લોકોની જરૂરિયાતને આધારે નહીં, પણ લોકો શું પરવડી શકે છે અને ખરીદી શકે છે તેના આધારે નક્કી થાય છે અને પૂરો પાડવામાં આવે છે. આનો અર્થ એ છે કે કોઈ બીમાર વ્યક્તિ જરૂરી દવાઓનો ઉપયોગ ફક્ત ત્યારે જ કરી શકશે જો તે / તેણી તેને ખરીદી શકે તેમ છે; જો તેઓ દવા ખરીદી શકતા નથી, તો તાત્કાલિક જરૂર હોય તો પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે નહીં. જવાહર લાલ નેહરુ આ પ્રકારના સમાજથી આકર્ષિત નહોતા.

એક સામ્યવાદી સમાજ ત્રણેય પ્રશ્નોના જવાબ એકદમ અલગ રીતે આપે છે. સામ્યવાદી સમાજમાં સરકાર નિર્ણય કરે છે કે સમાજની જરૂરિયાત મુજબ કયા માલનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે. માલનું ઉત્પાદન કેવી રીતે કરવું અને તેનું વિતરણ કેવી રીતે થવું જોઇએ તે પણ સરકાર નક્કી કરે છે. સૈદ્ધાંતિકરૂપે, સામ્યવાદ હેઠળ વિતરણ એ લોકોની જરૂરિયાત પર આધારિત હોવાનું માનવામાં આવે છે, નહીં કે તેઓ શું ખરીદી શકે તેમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, સામ્યવાદી રાષ્ટ્ર મૂડીવાદથી વિરુદ્ધ, નાગરિકોને જરૂરી આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ મફત પૂરી પાડે છે. સ્પષ્ટ રીતે, સામ્યવાદી સમાજ પાસે કોઈ ખાનગી સંપત્તિ નથી કારણ કે દરેક વસ્તુ રાજ્યની માલિકીની છે.

આ દિવસોમાં, મોટાભાગની અર્થવ્યવસ્થા મિશ્ર અર્થવ્યવસ્થા છે, એટલે કે, શું ઉત્પન્ન કરવું, કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું અને જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વિતરણ કેવી રીતે કરવું તે ત્રણ પ્રશ્નોના જવાબ સરકાર અને બજાર મળીને આપે છે. મિશ્ર અર્થવ્યવસ્થામાં, બજાર જે પણ માલ અને સેવાઓ સારી રીતે ઉત્પાદિત કરી શકે છે, તે પ્રદાન કરશે, અને સરકાર જરૂરી ચીજો અને સેવાઓ પ્રદાન કરશે, જે કરવામાં બજાર નિષ્ફળ રહે છે.

યોજના શું છે?

તે એક પ્રક્રિયા છે, જ્યાં ઉચ્ચ અધિકારીઓ ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવા કેટલાક સામાન્ય લક્ષ્યો તેમજ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોને નિર્ધારિત કરે છે.

ભારતમાં, યોજનાઓ પાંચ વર્ષની અવધિની હોય છે અને તેને પંચવર્ષીય યોજનાઓ કહેવામાં આવે છે. આપણી પંચવર્ષીય યોજનાના દસ્તાવેજો, ફક્ત પાંચ વર્ષમાં પ્રાપ્ત થવાના ઉદ્દેશ્યોને જ નહીં, પરંતુ આગામી વીસ વર્ષના ગાળામાં શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે પણ સ્પષ્ટ કરે છે. આ લાંબાગાળાની યોજનાઓને 'પરિપ્રેક્ષીત યોજના' કહેવામાં આવે છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ પરિપ્રેક્ષીત યોજના માટેનો આધાર પૂરો પાડે છે.

હકીકતમાં લક્ષ્યો ખરેખર મુશ્કેલ હોઈ શકે છે, કારણ કે યોજનાના તમામ લક્ષ્યોને સમાન મહત્વ આપવું મુશ્કેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે, આધુનિક ટેકનોલોજી અમલી બનાવવાનો ધ્યેય જો મજૂરોની જરૂરિયાતને ઘટાડે તો તેને રોજગાર વધારવાના લક્ષ્ય સાથેનો વિરોધાભાસ કહી શકાય. ભારતમાં જુદી જુદી યોજનાઓમાં જુદા જુદા લક્ષ્યો પર ભાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરેક વસ્તુ અને સેવાઓનું કેટલું ઉત્પાદન કરવું તે અંગે કઈ કહેતી નથી. આ શક્ય પણ નથી અને આવશ્યક પણ નથી (આ કરવાનો પ્રયાસ ભૂતપૂર્વ સોવિયત સંઘે કર્યો અને નિષ્ફળ રહ્યું). યોજના જે ક્ષેત્રને નિયંત્રિત કરતી હોય તેના પુરતી માર્યાદિત હોય તેટલું જ પર્યાપ્ત, ઉદાહરણ તરીકે, વીજ ઉત્પાદન અને સિંચાઈ, જેમાં સમગ્ર બજારને સામેલ કરવાનો અર્થ નથી.

પંચવર્ષીય યોજનાઓ:

પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા સરકારે અર્થવ્યવસ્થાને ધીરે ધીરે આર્થિક વિકાસના માર્ગ પર લાવવાનો સતત પ્રયાસ કર્યો. આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા પછી, પ્રથમ જરૂરીઆત અર્થવ્યવસ્થાને ફરીથી ગોઠવવાની હતી. અર્થવ્યવસ્થાના તમામ ક્ષેત્રો અત્યંત ખરાબ હાલતમાં હતા, અને સર્વવ્યાપી વિકાસ માટે, યોજના પંચે

વિગતવાર પંચવર્ષીય યોજનાઓનો મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું શરૂ કર્યું. સંસાધનો અત્યંત મર્યાદિત હોવાથી, બધી જ સામાજિક અને આર્થિક મહત્વાકાંક્ષાઓ એક જ વખતમાં પરિપૂર્ણ કરાવી શક્ય ન હતું. આથી આપણા આયોજકો માટે સામાજિક અને આર્થિક લક્ષ્યોને પ્રાધાન્ય આપવું જરૂરી હતું. આ રીતે, પંચવર્ષીય યોજનાઓએ ચોક્કસ લક્ષ્યોને પ્રાધાન્ય આપવાનું નક્કી કર્યું. આ ચાર સૌથી મહત્વપૂર્ણ લક્ષ્યો હતા: વૃદ્ધિ, આધુનિકરણ, આત્મનિર્ભરતા અને મૂડી. ચાલો આપણે આ લક્ષ્યોની એક પછી એક ચર્ચા કરીએ.

વૃદ્ધિ:

આર્થિક વૃદ્ધિ એટલે દેશમાં ઉત્પાદિત માલ અને સેવાઓના ઉત્પાદનનો વિકાસ દર. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, તે GDP નો ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાનનો વિકાસ દર છે, જે સામાન્ય રીતે એક વર્ષ માટે હોય છે. GDP એટલે એક વર્ષ દરમ્યાન દેશમાં ઉત્પાદિત તમામ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું બજાર મૂલ્ય. તમે GDP ને કેક તરીકે કલ્પી શકો છો: વૃદ્ધિ એટલે કે કેકના કદમાં થતો વધારો. જો કેકનું કદ મોટું હોય, તો વધુ ને વધુ લોકો તેનો આનંદ લઈ શકે છે. જો ભારતના લોકો વધુ સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર જીવનનો આનંદ માણવા માંગતા હોય તો વધુ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ ઉત્પન્ન કરવી જરૂરી છે. વૃદ્ધિનો ઉંચો દર કાં તો ઉત્પાદક મૂડીનો મોટો સ્ટોક, અથવા પરિવહન અને બેંકિંગ જેવી સહાયક સેવાઓનું મોટુ કદ અથવા ઉત્પાદક મૂડી અને સેવાઓની કાર્યક્ષમતામાં વધારો સૂચવે છે. દેશનો GDP અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રો, જેમ કે કૃષિ ક્ષેત્ર, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્રમાંથી લેવામાં આવે છે. આ દરેક ક્ષેત્ર દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ યોગદાન અર્થતંત્રની માળખાકીય રચના વિકસાવે છે. વિકાસશીલ દેશોમાં, કૃષિમાં વૃદ્ધિ GDP વૃદ્ધિમાં વધુ ફાળો આપે છે, જ્યારે વિકસિત દેશોમાં સર્વિસ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ GDP વૃદ્ધિમાં વધુ ફાળો આપે છે.

સેવા ક્ષેત્રઃ

સેવા ક્ષેત્ર એ ભારતીય આર્થિક વિકાસનું મુખ્ય ચાલકબળ છે. સામાન્ય રીતે, વિકાસ સાથે કૃષિનો હિસ્સો ઘટતો જાય છે અને ઉદ્યોગોનો હિસ્સો વધતો જાય છે. વિકાસના ઉચ્ચ સ્તરે, GDP માં સેવા ક્ષેત્ર અન્ય બે ક્ષેત્રોની તુલનાએ વધુ ફાળો આપે છે. ભારતના GDP માં કૃષિનો હિસ્સો 50 ટકાથી વધુ હોવાથી આપણે ગરીબ દેશ તરીકે જોવામાં આવતા હતા. પરંતુ 1990 સુધીમાં સર્વિસ સેકટરનો હિસ્સો 40.59 ટકા હતો, જે કૃષિ અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રો કરતા વધારે હતો, કે જે વિકસિત દેશો માટે હોવો જોઇએ. સેવા ક્ષેત્રના વધતા જતા હિસ્સાને 1991 પછીના સમયગાળા દરમિયાન વેગ મળ્યો હતો.

આધુનિકીકરણ:

આધુનિકીકરણ એ પરંપરાગત, ગ્રામીણ, કૃષિ સમાજમાંથી આધુનિક, શહેરી અને ઔદ્યોગિક સમાજમાં બદલાવ છે. ઉત્પાદકોએ માલ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન વધારવા માટે નવી તકનીક અપનાવવી પડેછે. ઉદાહરણ તરીકે, ખેડૂત જૂની ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાને બદલે નવી ઉત્પાદન તકનીકો, બીજની જાતોનો ઉપયોગ કરીને ખેતરમાં ઉત્પાદન વધારી શકે છે. એ જ રીતે, ફેક્ટરી માલિક નવા પ્રકારનાં મશીનનો ઉપયોગ કરીને ઉત્પાદન વધારી શકે છે. નવી તકનીકો અપનાવવામાં આવે તેને આધુનિકરણ કહેવામાં આવે છે.

જો કે, આધુનિકીકરણ ફક્ત નવી અને આધુનિક તકનીકીના ઉપયોગને જ નહીં પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તનને પણ કહેવામાં આવે છે, જેમ કે સ્ત્રીઓને પુરુષો જેવા જ અધિકાર હોવા જોઇએ તેવું માનવામાં આવે છે.

પરંપરાગત સમાજમાં, પુરુષો કામ કરે ત્યારે મહિલાઓ ઘરે જ રહેતી હોય છે. આધુનિક સમાજ દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની પ્રતિભાઓનો ઉપયોગ કરે છે - બેંકો, ફેક્ટરીઓ, શાળાઓ વગેરેમાં અને તેમને પણ પુરુષોની જેમ આગળ વધવાની તક મળે છે અને આવો સમાજ રૂઢિગત સમાજ કરતાં વધુ સંસ્કારી અને સમૃધ્ધ બને છે.

આત્મનિર્ભરતા:

તેનો અર્થ એ છે કે રાષ્ટ્ર દ્વારા અન્ય દેશોમાંથી આયાત કરેલા સંસાધનોનો ઉપયોગ ટાળી રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પોતાના જ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. પ્રથમ સાત પંચવર્ષીય યોજનાઓએ આત્મનિર્ભરતાને મહત્ત્વ આપ્યું હતું, જેનો હેતુ ભારતમાં ઉત્પન્ન થઇ શકે તેવા માલની આયાત કરવાનું ટાળવાનો હતો. વિદેશો પરની આપણી અવલંબતા ઘટાડવા માટે આ નીતિ આવશ્યક માનવામાં આવતી હતી. આ ઉપરાંત, એવી આશંકા હતી કે આયાતી ખાદ્ય પુરવઠો, વિદેશી તકનીકી અને વિદેશી મૂડી પરની અવલંબતા, આપણી નીતિઓમાં વિદેશી દખલ વધારશે અને અંતે ભારતના સાર્વભૌમત્વ માટે ભયજનક બનશે.

મૂડી:

ઉપરના ત્રણ પરિબળો લોકો જે પ્રકારનું જીવન જીવી રહ્યા છે તેના જીવનમાં સુધારો લાવી શકતા નથી. આર્થિક સમૃદ્ધિના ફાયદા ફક્ત ધનિક લોકો સુધી સીમિત રહે તેના બદલે ગરીબ વર્ગ સુધી પહોંચે તે સુનિશ્ચિત કરવું મહત્વપૂર્ણ છે. તેથી, વૃદ્ધિ, આધુનિકીકરણ અને આત્મનિર્ભરતા ઉપરાંત, મૂડી પણ મહત્વપૂર્ણ છે. તેનો અર્થ એ છે કે સમાજના બધા લોકોમાં આવક અને સંપત્તિનું સમાન વિતરણ થયેલું હોવું જોઇએ. અસમાનતા ઘટાડવા દરેક ભારતીય પોતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો જેમ કે ખોરાક, રહેઠાણ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંતોષવા માટે સમર્થ હોવા જોઇએ.

ઉપરોક્ત મુખ્ય ધ્યેયો સિવાય, માનવ સંસાધનનો વિકાસ, ગરીબી નિવારણ, અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ જેવા અન્ય લક્ષ્યો પણ હતા

કૃષિ ક્ષેત્ર:

વસાહતી શાસન દરમ્યાન કૃષિ ક્ષેત્રમાં ન તો વૃદ્ધિ થઇ કે ન મૂડીરોકાણ. આથી નીતિ ઘડનારાઓએ જમીન સુધારણા દ્વારા આ મુદ્દાઓને હલ કર્યા.

જમીન સુધારાઓ:

ભારતમાં જમીનના કરની વ્યવસ્થા જમીનદાર, જાગીરદારો વગેરે નામે ઓળખાતા મધ્યસ્થીઓ દ્વારા વર્ગીકૃત કરવામાં આવી હતી, જેઓ ખેતીમાં કોઇ પણ સુધારાઓ લાવ્યા વિના જમીનના વાસ્તવિક માલિકો પાસેથી ફક્ત કર વસુલતા હતા. કૃષિ ક્ષેત્રની ઓછી ઉત્પાદકતાને કારણે ભારતને અન્ય દેશોમાંથી અનાજની આયાત કરવાની ફરજ પડતી હતી. કૃષિમાં સમાનતા લાવવા માટે જમીન સુધારણા શરૂ કરવામાં આવી હતી જેમાં જમીનની માલિકીમાં ફેરફાર સૂચવવામાં આવ્યા હતા. વચેટિયાઓને

નાબૂદ કરવા અને વાવેતર કરનારાઓને જમીનના માલિક બનાવવા પગલાં લેવામાં આવ્યા હતા. આ પગલાથી જમીનમાં વાવેતર કરનારાઓને જો પૂરતી મૂડી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે તો જમીન સુધારણા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું.

જમીનની ટોચમર્યાદા:

જમીનની ટોચમર્યાદાનો હેતુ કૃષિ ક્ષેત્રમાં મૂડીને પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો. આનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિગત કેટલી જમીન ધરાવી શકાય તેની મર્યાદા નક્કી કરવી. આની પાછળનો હેતુ જમીનની માલિકીનું માર્યાદિત હાથોમાં રહેલું કેન્દ્રીયકરણ ઘટાડવાનો હતો. માલિકીના લીધે ગણોતીયાઓને ખેત ઉત્પાદન વધારવા પ્રોત્સાહન મળ્યું અને તેનાથી કૃષિક્ષેત્રના વિકાસને વેગ મળ્યો. જો કે, મૂડી દ્વારા મધ્યસ્થી નાબૂદ કરવાના ધ્યેયને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાયો ન હતો. કેટલાક વિસ્તારોમાં, પહેલાના જમીનદારો કાયદાની કેટલીક છટકબારીઓનો ઉપયોગ કરીને હજુ પણ મોટા વિસ્તારોની માલિકી ધરાવતા હતા; એવા કિસ્સાઓ પણ બન્યા હતા કે જ્યાં ગણોતીયાઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા અને જમીનના માલિકોએ જમીનની માલિકીનો દાવો કરીને, પોતે જ ખેડૂત (વાસ્તવિક ગણોતીયા) હોવાનો દાવો કર્યો હતો; અને જ્યારે ખેતી કરનારાઓને જમીનની માલિકી મળી, તો પણ ગરીબ ખેતમજૂરો (જેમ કે ગણોતીયાઓ અને જમીન વિહોણા મજૂરો) જમીન સુધારણાના લાભ મેળવી શક્યા નહીં. જમીનની ટોચમર્યાદાના કાયદામાં પણ અડચણોનો સામનો કરવો પડ્યો. મોટા જમીનમાલિકોએ કાયદાને કોર્ટમાં પડકાર્યો, તેના અમલીકરણમાં વિલંબ કર્યો. તેઓએ આ વિલંબનો ઉપયોગ તેમની જમીનો નજીકના સંબંધીઓના નામે ફેરવવામાં કર્યો, તેથી તે કાયદામાંથી છટકી ગયા. કાયદામાં પણ ઘણી છટકબારીઓ હતી જે મોટા જમીનધારકો દ્વારા તેમની જમીન જાળવવા ઉપયોગ કરવામાં આવી હતી. માત્ર બે રાજ્યોમાં જમીન સુધારણા સફળ થયા હતા, તે કેરળ અને પશ્ચિમ બંગાળ હતા કારણ કે આ રાજ્યોમાં સરકારો ખેડૂતોને જમીન ઉપલબ્ધ કરાવવાની નીતિ માટે પ્રતિબદ્ધ હતી.

હરિયાળી ક્રાંતિ:

આઝાદી પહેલાં દેશની લગભગ 75 ટકા વસ્તી કૃષિ પર આધારીત હતી. પરંપરાગત તકનીકીનો ઉપયોગ અને મોટાભાગના ખેડુતો માટે જરૂરી માળખાકીય સુવિધાઓના અભાવના પરિણામે કૃષિની ઉત્પાદકતા ઓછી હતી. બહુ ઓછા ખેડુતોને સિંચાઈની સુવિધા મળતી હતી અને જો ચોમાસુ નિષ્ફળ જાય તો ખેડુતો મુશ્કેલીમાં મુકાતા હતા. ભારતીય ખેતી 'ચોમાસુ જુગાર' તરીકે જાણીતી હતી. વસાહતી શાસનકાળ દરમિયાનની ખેતી ક્ષેત્રની દુર્દશાને હરિયાળી ક્રાંતિ દ્વારા કાયમી રીતે દુર કરવામાં આવી હતી. 'હરિયાળી ક્રાંતિ' શબ્દ અનાજના ઉત્પાદનમાં ઉચ્ચ પેદાશ આપતી જાતના (HYV) બિયારણો દ્વારા મોટાપાયે વધારો, ખાસ કરીને ઘઉં અને ચોખાના ઉત્પાદનમાં, ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને ખેતીનું યાંત્રીકરણ, ખેડુતોની જાગૃતિના સ્તરમાં વધારો વગેરે સૂચવે છે. આ બિયારણના ઉપયોગ દ્વારા ખેતીની ઉત્પાદકતા વધારવા માટે ખાતરો, જંતુનાશકો, સિંચાઇ સુવિધાઓનો ઉપયોગ જરૂરી છે. HYV બિયારણથી લાભ મેળવતા ખેડૂતોને અન્ય સાધનો ખરીદવા માટે નાણાકીય મદદની જરૂર પડતી હતી. પરિણામે, હરિયાળી ક્રાંતિના પ્રથમ તબક્કામાં (લગભગ 1960 ના દાયકાના મધ્ય થી 1970 ના દાયકા સુધી), HYV બીજનો ઉપયોગ પંજાબ, આંધ્રપ્રદેશ અને તમિલનાડુ જેવા શ્રીમંત રાજ્યોમાં મર્યાદિત હતો. હરિયાળી ક્રાંતિના બીજા તબક્કામાં (1970 ના દાયકાના મધ્યથી 1980 ના દાયકા સુધી), HYV તકનીક મોટી સંખ્યામાં અન્ય રાજ્યોમાં વિસ્તૃત થઈ અને વિવિધ પ્રકારના પાકોને ફાયદો થયો. હરિયાળી ક્રાંતિની તકનીકના ફેલાવાને લીધે ભારત અનાજ ક્ષેત્રે આત્મનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ બન્યું. ખેત

ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ તે પૂરતી નથી. જો આ વૃદ્ધિનો મોટો હિસ્સો બજારમાં વેચવાને બદલે ખેડુતો પોતે જ વપરાશ કરે તો ઉંચા ઉત્પાદનથી પણ અર્થતંત્રમાં બહુ ફરક પડશે નહીં. બીજી તરફ, જો ખેડુતો દ્વારા વિપુલ પ્રમાણમાં ખેત પેદાશોનું બજારમાં વેચાણ કરવામાં આવે, તો ઊંચા ઉત્પાદનથી અર્થતંત્રમાં ફરક પડી શકે છે. ખેત પેદાશોના જે ભાગને ખેડૂતો બજારમાં વેચે છે તેને બજાર માટેનો વધારો (માર્કેટેડ સરપ્લસ) કહેવામાં આવે છે. આ તકે પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી સી.એચ. હનુમંથ રાવે નોંધ્યું હતું કે, હરિયાળી ક્રાંતિના સમયગાળા દરમિયાન ઉત્પન્ન થયેલ ચોખા અને ઘઉંનો મોટો હિસ્સો ખેડૂતોએ બજારમાં વેચ્યો હતો. પરિણામે, વપરાશની અન્ય ચીજોની તુલનામાં અનાજની કિંમતોમાં ઘટાડો નોંધાયો હતો. ઓછી આવક ધરાવતાં લોકો, જેઓ તેમની આવકનો મોટો હિસ્સો ખોરાક પર ખર્ચ કરતા હતા, અનાજની કિંમતોના આ ઘટાડાથી તેમને ફાયદો થયો. હરિયાળી ક્રાંતિએ સરકારને બફર સ્ટોક રાખવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં અનાજની ખરીદી કરવા સક્ષમ બનાવી, જેનો ઉપયોગ ખાદ્યપદાર્થોની અછતના સમયમાં કરી શકાય છે.

દેશને હરિયાળી ક્રાંતિથી જયારે ઘણો ફાયદો થયો હતો, ત્યારે તેમાં થોડા જોખમો પણ રહેલા હતા. આવા જોખમની એક શક્યતા એ હતી કે તે નાના અને મોટા ખેડૂતો વચ્ચે અસમાનતામાં વધારા દ્વારા મુડીના હેતુનું પાલન થતું ન હતું, કારણ કે ફક્ત મોટા ખેડુતોને જ જરૂરી સાધનો પરવડી શકે તેમ હતા, તેથી તેઓ હરિયાળી ક્રાંતિના મોટાભાગના ફાયદાઓ મેળવી શકતા હતા. તદુપરાંત, HYV પાકને જીવાતો દ્વારા હુમલો થવાનું વધુ જોખમ હતું અને નાના ખેડુતો કે જેમણે આ તકનીકી અપનાવી હતી તે જંતુના હુમલામાં બધું ગુમાવી શકે તેમ હતા. સદભાગ્યે, આ જોખમો સરકાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા પગલાને કારણે નિવારી શકાયા. સરકારે નાના ખેડુતોને ઓછા વ્યાજ દરે લોન અને સબસિડી આપી ખાતરો પૂરા પાડ્યા જેથી નાના ખેડુતો પણ જરૂરી સાધનનો વપરાશ કરી શક્ય. નાના ખેડૂતો જરૂરી સાધનો મેળવી શકતા હોવાથી, નાના ખેતરોની ઉત્પાદકતા સમય જતાં મોટા ખેતરોની ઉત્પાદકતાની બરાબરી કરતી થઇ હતી. પરિણામે, હરિયાળી ક્રાંતિથી નાના તેમજ શ્રીમંત ખેડૂતોને ફાયદો થયો. જો સરકારે નાના ખેડુતોને ટેકો ન આપ્યો હોત, તો હરિયાળી ક્રાંતિ માત્ર શ્રીમંત ખેડૂતોની તરફેણમાં રહી હોત.

સબસિડી ઉપર ચર્ચા:

નાના ખેડુતો નવી HYV તકનીકને અપનાવે તે માટે પ્રોત્સાહન આપવા સબસિડી દ્વારા ટેકો આપવો જરૂરી હતો. કોઇપણ નવી તકનીક ખેડુતો દ્વારા જોખમના રૂપમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે એકવાર તકનીક નફાકારક સાબિત થાય અને તેનો વ્યાપક રૂપે ઉપયોગ શરુ થઇ જાય, ત્યારે સબસિડી તબક્કાવાર હટાવવી જોઈએ કારણ કે ત્યારે તેનો હેતુ પૂરો થાય છે. ખાતર સબસિડીના નોંધપાત્ર પ્રમાણથી ખાતર ઉધોગને પણ ફાયદો થાય છે; અને ખેડૂતોમાં, સબસિડી મુખ્ય રીતે વધુ સમૃધ્ધ પ્રદેશોના ખેડૂતોને લાભ આપે છે. તેથી, એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ખાતરની સબસિડી ચાલુ રાખવાનો કોઈ અર્થ નથી; તેનાથી જરૂરિયાતમંદ લોકોને ફાયદો થતો નથી અને તે સરકાર પર મોટો નાણાંકીય બોજો વધારે છે. જયારે કેટલાક માને છે કે સરકારે કૃષિ સબસિડીને ચાલુ રાખવી જોઈએ, કારણ કે ભારતમાં ખેતી કરાવી તે જોખમી વ્યવસાય છે. સબસિડી વિના ખેડૂતોને સાધન પોસાશે નહીં કારણ કે તેમાંના મોટા ભાગના ખૂબ જ નબળા છે. સબસિડી દૂર કરવાથી શ્રીમંત અને ગરીબ ખેડૂતો વચ્ચે અસમાનતા વધશે. નિષ્ણાતોની દલીલ એ છે કે જો સબસિડી મોટા પ્રમાણમાં ખાતર ઉદ્યોગ અને મોટા ખેડુતોને ફાયદો પહોંચાડતી હોય, તો યોગ્ય નીતિ એ સુનિશ્ચિત કરવાની છે કે સબસિડી નાબૂદ કરવાને બદલે માત્ર ગરીબ ખેડુતોને લાભ પહોંચે. આમ, 1960ના દાયકાના અંત સુધીમાં, ભારતીય કૃષિએ દેશને અનાજ બાબતે આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે નવી નીતિઓનો ઉપયોગ

કરીને ઉત્પાદકતામાં પૂરતા પ્રમાણમાં વધારો કર્યો હતો. બીજી તરફ, દેશની લગભગ અંદાજે 65 ટકા વસ્તી પણ 1990 ના દાયકાના અંત સુધીમાં કૃષિ ક્ષેત્ર દ્વારા રોજગારી મેળવી રહી હતી. અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે જેમ જેમ એક રાષ્ટ્ર વધુ સમૃધ્ધ બને છે તેમ, GDP માં કૃષિ ક્ષેત્રનો ફાળો તેમજ આ ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવતા લોકોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. ભારતમાં, 1950 થી 1990 ની વચ્ચે, GDP માં કૃષિ ક્ષેત્રના ફાળાનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે ઘટી ગયું હતું, પરંતુ તેના પર આધારિત લોકોનું પ્રમાણ ઘટ્યું ન હતું. (1950 માં 67.5 ટકાથી 1990 સુધીમાં 64.9 ટકા). નવી તકનીક અપનાવ્યા પછી આ ક્ષેત્રમાં ઓછા લોકો વડે કૃષિ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ થઈ શકતી હોવા છતાં, વસ્તીનો આટલો મોટો હિસ્સો કેમ કૃષિમાં રોકાયો હતો? આ કોયડાનો એક જવાબ એ છે કે કૃષિ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત લોકોને ઔધોગિક ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્ર દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નથી. અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે, 1950-1990 દરમ્યાન આપણી નીતિઓની આ એક નિષ્ફળતા હતી.

કિંમતો એક સંકેત તરીકે

તે સમજવું અગત્યનું છે કે કિંમતો માલની પ્રાપ્યતાના સંકેતો છે. જો કોઈ માલની અછત સર્જાય છે, તો તેની કિંમત વધશે અને જેઓ આ માલનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરે છે, તેઓએ કિંમતો આધારે તેના ઉપયોગને લગતા નિર્ણયો લેવા પડશે. જ્યારે પણ પેટ્રોલનો ભાવ વધે છે તેની ફરિયાદ આપણે સરકાર પાસે કરીએ છીએ. પરંતુ પેટ્રોલના ભાવમાં વધારો તેની અછતને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને કિંમતોમાં વધારો એ સંકેત છે કે પેટ્રોલ ઓછું મળે છે – અને આ સંકેત ઓછા પેટ્રોલનો ઉપયોગ કરવા અથવા વૈકલ્પિક ઇંધણ શોધવા માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ નિર્દેશ કરે છે કે સબસિડીને કારણે કિંમતો વસ્તુના પુરવઠાને પ્રતિબિંબીત કરી શકતી નથી. જ્યારે વીજળી અને પાણી સબસિડીવાળા દરે અથવા મફતમાં આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેમની અછતની જરાપણ ચિંતા કર્યા વિના મફત ઉપયોગ કરવામાં આવશે. જો પાણી મફત પૂરું પાડવામાં આવે તો ખેડુતો પાણી આધારિત પાકની ખેતી કરશે, અને જો તે પ્રદેશમાં જળ સંસાધનોની તંગી હશે, તો આવા પાક પહેલાથી જ દુર્લભ સંસાધનોને એટલે કે પાણીને ઘટાડશે. જો અછતને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે પાણીની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે તો, ખેડુતો આ પ્રદેશ માટે અનુરૂપ પાકની ખેતી કરશે. ખાતર અને જંતુનાશક સબસિડીના પરિણામે સંસાધનોનો દુરુપયોગ થાય છે જે અંતે પર્યાવરણ માટે અને આપણા સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક બને છે. સબસિડી સંસાધનોના દુરુપયોગ ને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.

વ્યાપાર અને ઉધોગો:

અર્થશાસ્ત્રીઓએ નોંધ્યું છે કે ઔધોગિક ક્ષેત્રના વિકાસ દ્વારા જ ગરીબ દેશો પ્રગતિ કરી શકે છે. કૃષિ ક્ષેત્રની તુલનામાં ઔધોગિક ક્ષેત્રે રોજગાર વધુ સલામત છે. ઔધોગિક ક્ષેત્ર આધુનિકરણ અને એકંદર સમૃધ્ધિને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ કારણોસર જ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ઔધોગિક વિકાસ પર વધુ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. આઝાદી સમયે, ઉધોગોની વિવિધતા ખૂબ જ માર્યાદિત હતી - મોટા ભાગે સુતરાઉ કાપડ અને શણ સુધી મર્યાદિત હતી. આપણે ત્યાં ફક્ત બે સારી રીતે સંચાલિત આયર્ન અને સ્ટીલ કંપનીઓ હતી - એક જમશેદપુરમાં અને બીજી કલકત્તા (હાલ કોલકાતા) - પરંતુ, જો અર્થવ્યવસ્થા વિકસિત કરવી હોય તો આપણા દેશના ઔધોગિક પાયાને વિવિધ પ્રકારના ઉધોગો વડે વિસ્તૃત કરવાની જરૂર હતી.

ભારતીય ઔદ્યોગિક વિકાસમાં બજાર અને રાજ્ય:

નીતિ ઘડનારાઓ સમક્ષ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન હતો –સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્રનો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં શું હિસ્સો હોવો જોઇએ? આઝાદી સમયે આપણા અર્થતંત્રના વિકાસ માટે અગત્યના ઔદ્યોગિક સાહસોમાં રોકાણ કરવા માટે ભારતીય ઉદ્યોગપતિઓ પાસે ન તો જરૂરી સંપત્તિ હતી; અને બજાર પણ એટલું મોટું ન હતું કે તેમની પાસે મૂડી હોય તો પણ મોટા સાહસો હાથ ધરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકે. આ કારણોસર રાજ્યોએ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવવી પડી. આ ઉપરાંત, ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાને સમાજવાદી અસર હેઠળ વિકસાવવાના નિર્ણયને પગલે રાજ્યની નીતિ જ અર્થતંત્રનું નિયમન કરતી હતી, કારણ કે બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં તે સૂચવવામાં આવ્યું હતું. આનો અર્થ એ થયો કે અર્થતંત્ર માટે મહત્વપૂર્ણ એવા ઉદ્યોગો પર રાજ્યનું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ હતું. જયારે જાહેર ક્ષેત્રને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવી રહ્યું હતું ત્યારે ખાનગી ક્ષેત્રની નીતિઓ જાહેર ક્ષેત્રની નીતિઓને અનુરૂપ હોય તે જરૂરી હતું.

ઔદ્યોગિક નીતિ ઠરાવ 1956 (IPR 1956):

રાજ્યના અર્થતંત્ર પરના પ્રભાવને વધારે પ્રભાવાત્મક રીતે નિયંત્રિત કરવાના ઉદ્દેશ્યથી, 1956 નો ઔદ્યોગિક નીતિ નો ઠરાવ અમલી બનાવવામાં આવ્યો. આ ઠરાવ બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનો આધાર માનવામાં આવે છે, જેમાં સમાજનો પાયો સમાનતાના ધોરણે વિકસાવવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો . આ ઠરાવમાં ઉદ્યોગોને ત્રણ વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ વર્ગમાં એવા ઉદ્યોગો શામેલ હતા, જે સંપૂર્ણપણે રાજ્યની માલિકી હેઠળ આવતા હતા; બીજા વર્ગમાં એવા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થયો હતો જેમાં નવા એકમો શરૂ કરવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી રાજ્ય લે અને ખાનગી ક્ષેત્ર, જાહેર ક્ષેત્રના પ્રયત્નોને અનુરૂપ રહીને કાર્ય કરે; ત્રીજી કેટેગરીમાં બાકીના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થતો હતો જે ખાનગી ક્ષેત્રમાં રહેવાના હતા. જોકે ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોની આ શ્રેણી રાજ્યના નિયંત્રણ હેઠળ આવવાની બાકી ન હતી, કારણકે તેમને લાઇસન્સની પ્રથા દ્વારા નિયંત્રિત કરી હતી. સરકાર તરફથી લાયસન્સ ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ પણ નવા ઉદ્યોગને મંજૂરી મળી શકતી ન હતી. આ નીતિનો ઉપયોગ પછાત પ્રદેશોમાં ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો; આર્થિક રીતે પછાત વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક એકમની સ્થાપના કરવામાં આવે તો લાઇસન્સ મેળવવું વધુ સરળ હતું. આ ઉપરાંત, આવા એકમોને ઓછા દરો પર કર લાભ અને વીજળી જેવી કેટલીક છૂટ આપવામાં આવી હતી. આ નીતિનો હેતુ પ્રાદેશિક સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો. પહેલેથી સ્થપાયેલા ઉદ્યોગોને પણ ઉત્પાદનના વધારા માટે અથવા ઉત્પાદનમાં વિવિધતા માટે (નવી વિવિધ પ્રકારની ચીજોનું ઉત્પાદન કરવા) લાઇસન્સ મેળવવું અનિવાર્ય હતું. આ પગલું એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે હતું કે ઉત્પાદિત માલનો જથ્થો અર્થતંત્રની આવશ્યકતા કરતા વધુ ન હોય. ઉત્પાદન વધારવા માટેનું લાઇસન્સ ત્યારે જ આપવામાં આવતું હતું જયારે સરકારને ખાતરી થાય કે અર્થવ્યવસ્થામાં માલની જરૂરિયાત મોટા પ્રમાણમાં છે.

નાના પાયાના ઉદ્યોગો:

1955 માં, ગ્રામીણ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોની સમિતિ, જે Karve સમિતિ તરીકે પણ ઓળખાતી હતી, તેમણે ગ્રામીણ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નાના પાયાના ઉદ્યોગોના ઉપયોગની સંભાવનાને સ્પષ્ટ કરી હતી. ‘નાના પાયાનો ઉદ્યોગ’ ની વ્યાખ્યા એકમ દ્વારા મિલકતોમાં કરવામાં આવેલ મહત્તમ રોકાણના સંદર્ભમાં નક્કી કરવામાં આવે છે. સમય ની સાથે આ મર્યાદા બદલાઇ છે. 1950 માં નાના પાયાનો ઉદ્યોગ તે માનવામાં આવતો જેમણે મહત્તમ પાંચ લાખ રૂપિયાનું રોકાણ કર્યું હોય; આજે

મહત્તમ રોકાણની મર્યાદા એક કરોડ રૂપિયા છે. એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે નાના પાયાના ઉદ્યોગો ‘શ્રમ આધારિત’ વધારે હોય છે, એટલે કે, તેઓ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો કરતાં મજૂરનો વધારે ઉપયોગ કરે છે અને તેથી, વધુ રોજગારી ઉત્પન્ન કરે છે. તે સ્પષ્ટ છે કે નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે તેમને મોટી કંપનીઓથી સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર છે. આ હેતુસર, સંખ્યાબંધ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નાના પાયાના ઉદ્યોગો માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું હતું; એકમોની માલ ઉત્પાદન કરવાની ક્ષમતા આ અનામતનો માપદંડ હતો. આ ઉદ્યોગોને વિકાસ માટે ઓછી એક્સાઇઝ ડ્યુટી અને ઓછા વ્યાજ દરે બેંક લોન જેવા કેટલાક પ્રોત્સાહન પણ આપવામાં આવ્યા હતા.

વ્યાપાર નીતિ: આયાતોનું અવેજીકરણ

વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કે, દેશને લગભગ 200 વર્ષના વસાહતી શાસન પછી આઝાદી મળી હતી, જે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથેના વેપાર સંબંધોથી શરૂ થઈ હતી. તેથી, આપણા આયોજકો માટે વિદેશી વેપાર પ્રત્યે શંકાસ્પદ વલણ રાખવું સ્વાભાવિક હતું. પ્રારંભિક યોજનાઓમાં અપનાવવામાં આવેલી વેપાર નીતિ આંતરિક વધારે હતી, જે વિદેશી વેપાર, ખાસ કરીને આયાત પ્રત્યે ઉદાસીન હતી. આ પ્રકારની આંતરિક વેપાર નીતિને તકનીકી રૂપે આયાત અવેજીકરણની નીતિ કહેવામાં આવે છે જેમાં માલના ઘરેલું ઉત્પાદન દ્વારા આયાત ટાળવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિદેશી દેશમાં બનેલા વાહનોની આયાત કરવાને બદલે ઉદ્યોગોને ભારતમાં જ તેનું ઉત્પાદન કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. ભારતની વિદેશ વેપાર નીતિનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ ઘરઆંગણાના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ હતું. આ નીતિમાં સરકારે સ્થાનિક ઉદ્યોગોને વિદેશી સ્પર્ધાથી સુરક્ષિત રાખ્યા હતા. આયાતથી સુરક્ષાએ બે સ્વરૂપોમાં હતી: ટેરિફ અને ક્વોટા. ટેરિફ આયાત કરેલા માલ પરનો કર છે; જે આયાત કરેલી ચીજોને વધુ ખર્ચાળ બનાવે છે અને તેના ઉપયોગને માર્યાદિત રાખે છે. ક્વોટા માલના કેટલા જથ્થાને આયાત કરવો તેની મર્યાદા સૂચવે છે. ટેરિફ અને ક્વોટાની અસર એ છે કે તે આયાતને માર્યાદિત કરે છે અને તેથી, સ્થાનિક કંપનીઓને વિદેશી સ્પર્ધાથી સુરક્ષા મળે છે.

સુરક્ષાની આ નીતિ એ ધારણા પર આધારિત છે કે ભારતમાં ઘરેલુ ઉદ્યોગો હજી પણ તેના પ્રથમ ચરણમાં હતા અને તેને વિદેશી સ્પર્ધાથી સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર હતી. એવું માનવામાં આવતું હતું કે જો સ્થાનિક ઉદ્યોગોને તકનીકી રીતે શ્રેષ્ઠ એવી વિદેશી કંપનીઓ સામે સ્પર્ધા કરવા માટે છૂટ આપવામાં આવશે તો તેઓ અકાળે મૃત્યુ પામશે.

બીજી બાજુ, એવું માનવામાં આવે છે કે જો ઘરેલુ ઉદ્યોગો સુરક્ષિત રહેશે તો તેઓ આ સમય દરમ્યાન સ્પર્ધા કરવાનું શીખી લેશે. સ્થાનિક ખેલાડીઓને પોતાની કક્ષાનું મેદાન આપવું જરૂરી હતું. આપણા આયોજકોને એ પણ ડર હતો કે જો આયાત પર કોઇ પ્રતિબંધ મૂકવામાં નહિ આવે તો લક્ઝરી ચીજોની આયાત માટે વિદેશી વિનિમય મુદ્રા ખર્ચાય જશે.

આયાત અવેજીકરણ વ્યૂહરચનાની બીજી જરૂરી બાબત નિકાસ પ્રોત્સાહનની નીતિ હતી જે 1980 ના દાયકાના મધ્યભાગ સુધી અવગણવામાં આવી હતી.

પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને ઔદ્યોગિક વિકાસ:

પ્રથમ સાત યોજનાઓ દરમ્યાન ભારતના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની સિદ્ધિઓ ખરેખર પ્રભાવશાળી છે. GDP માં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર દ્વારા ફાળાનું પ્રમાણ 1950-51 માં 11.8 ટકાથી વધીને 1990-91 માં 24.6 ટકા અને 2015-

16 માં 29.6 ટકા સુધી પહોંચ્યું હતું. GDP ના ઔદ્યોગિક હિસ્સામાં વધારો વિકાસનું એક મહત્વપૂર્ણ સૂચક છે અને ભારતના GDP ની ક્ષેત્રીય રચનાનું સકારાત્મક પરિવર્તન દર્શાવે છે. હવે ભારતીય ઉદ્યોગો મોટા ભાગે સુતરાઉ કાપડ અને શણ પુરતા મર્યાદિત નથી. પરંતુ, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર ઘણી રીતે વૈવિધ્યસભર બન્યું છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વિકાસની કેટલીક શાખ જાહેર ક્ષેત્રને પણ જાય છે. નાના પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસથી એવા લોકોને તક મળી કે જેમની પાસે વ્યવસાયમાં આવવા માટે મોટી કંપનીઓ શરૂ કરવાની મૂડી નથી. વિદેશી સ્પર્ધાથી રક્ષણ આપીને ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને ઓટોમોબાઈલ ક્ષેત્રોમાં સ્વદેશી ઉદ્યોગોના વિકાસને સક્ષમ બનાવ્યો જે અન્યથા વિકસિત થઈ શક્યો ન હોત.

આપણે આગળ જોયું કે દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસની કેટલીક શાખ જાહેર ક્ષેત્રને પણ જાય છે. જો કે, ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ જાહેર ક્ષેત્રની કામગીરીની ટીકા કરે છે. 1950 ના દાયકામાં, જાહેર ક્ષેત્રે અર્થતંત્રને 'અગ્રીમ ઉંચાઈ' પર લઈ જવાની અપેક્ષા રાખી હતી. એવું પણ લાગ્યું હતું કે તે સમયે ખાનગી ક્ષેત્ર પાસે પૂરતી મૂડી અને તકનીક નથી. તેથી, જાહેર ક્ષેત્રે ઔદ્યોગિક વિકાસ દરને વેગ આપવા માટે ખાનગી ક્ષેત્રને પૂરક બનાવવું જરૂરી હતું. હવે તે વ્યાપકપણે ધ્યાનમાં આવ્યું છે કે જાહેર ઉદ્યોગોએ ચોક્કસ માલ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન ત્યારે પણ ચાલુ રાખ્યું હતું, કે જેના ઉત્પાદનની હવે જરૂર નહોતી. દુરસંચાર સેવાઓની વ્યવસ્થા એનું ઉદાહરણ છે. ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓ પણ પણ આ સેવા પૂરી પાડી શકે છે તેવું સમજ્યા પછી પણ જાહેર ક્ષેત્ર માટે અનામત રાખવાનું ચાલુ રખાયું. કોઈ પણ જાતની સ્પર્ધા ન હોવાને કારણે, 1990 ના દાયકાના અંત સુધી, જો કોઈને ટેલિફોન જોડાણ જોઈતું હોય તો તેના માટે લાંબી રાહ જોવી પડતી. તેવી જ રીતે, જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા બ્રેડ અથવા હોટલ અને રેસ્ટોરન્ટ (જેમાં વધારે મૂડી અને કોઈ પણ વિશેષ ટેકનોલોજીની આવશ્યકતા નથી) જેવી સરળ ચીજોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું, જે ભાગ્યે જ વાજબી ઠેરવી શકાય. આથી કેટલાક વિદ્વાનો દલીલ કરે છે કે રાજ્યને એવા ક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ કે જે ખાનગી ક્ષેત્ર સંચાલિત કરી શકે છે, અને સરકારે તેના સંસાધનો અન્ય એવી મહત્વપૂર્ણ સેવાઓ પર કેન્દ્રિત કરવા જોઈએ કે જે ખાનગી ક્ષેત્ર પ્રદાન કરી શકતા નથી. તદુપરાંત, ઘણાં જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોમાં ભ્રષ્ટાચાર, વધુ પડતા કર્મચારીઓ, તુમારશાહી અને જવાબદારીનો અભાવ જેવી સમસ્યાઓ જોવામાં આવી છે, જેના પરિણામે અશક્ત અને માંદા ઔદ્યોગિક એકમોની રચના થઈ, અને અર્થવ્યવસ્થાના સંસાધનો પરનો બોજો વધ્યો.

લાઇસન્સ/ક્વોટા/ પરમિટ રાજે અર્થતંત્રને ઘેરી લીધું હતું, અને તેનાથી, હરીફાઇ અને કાર્યક્ષમતાની નાશ પામી હતી. આથી તુમારશાહીને પણ પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. રોકાણકારોનો ઘણો સમય ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓ પર ઉપયોગ થવા ને બદલે લાઇસન્સ અને પરવાનગી મેળવવા જેવા કાર્યો માટે બગાડવામાં આવતો હતો. ભારતીય ઉદ્યોગની બાલ્યાવસ્થાના આધારે 1950 માં શરૂ થયેલુ ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ થોડા વર્ષો માટે જ લાગુ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તે ખૂબ લાંબા સમય સુધી ચલાવવામાં આવ્યું અને ઔદ્યોગિક ખેલાડીઓને હાલના સ્તરના ખર્ચથી ખુશ કરી દેવાયા હતા, તેઓમાં વધુ કાર્યક્ષમ બનવાની કોઈ ઈચ્છા જ નહોતી. આયાતને કારણે ઉત્પન્ન થતી સ્પર્ધા આપણા ઉત્પાદકોને વધુ કાર્યક્ષમ થવાની ફરજ પાડે છે. આમ, એવું માનવામાં આવે છે કે આ સમયમાં સંરક્ષણે ફાયદા કરતા વધારે નુકશાન પહોચાડ્યું હતું.

કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓએ એમ પણ નિવેદન કર્યું છે કે જાહેર ક્ષેત્ર નફો કમાવવા માટે નથી પરંતુ દેશના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે છે. આ દૃષ્ટિકોણના આધારે જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીઓનું મૂલ્યાંકન તેઓ લોકોના કલ્યાણમાં કેટલું યોગદાન આપે છે તે આધારે કરવું જોઈએ, નહીં કે તેના દ્વારા મેળવેલા નફાને આધારે. રક્ષણ અંગે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે વિકસિત દેશો પણ તેમના ઉદ્યોગોને વિદેશી

હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપે છે, તેથી આપણા ઘરેલું ઉત્પાદકોને પ્રાદેશિક ક્ષેત્રનું સ્તર પ્રદાન કરવા માટે, આપણે પણ તેવું જ કરવું જોઈએ. આને ધ્યાનમાં રાખીને, વર્ષ 1991 માં શરૂ થયેલા આર્થિક સુધારા સાથે ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણના નવા યુગની શરૂઆત થઈ.

સારાંશ:

1950-90 સુધીનો સમયગાળો ખાસ કરીને 1950 પહેલાંના સમયગાળાની તુલનામાં નિ:શંકપણે પ્રશંસાત્મક સફળતાઓનો હતો. પ્રથમ અર્ધ સદી દરમ્યાન 1 ટકા કરતા ઓછો વાર્ષિક વૃદ્ધિ નોંધાવતી અર્થવ્યવસ્થાએ 1980 ના હિંદુ દરના વિકાસના અવરોધને તોડ્યો (1950-80 દરમ્યાન ભારતીય અર્થતંત્રનો વૃદ્ધિદર પ્રતિ વર્ષ 3.5 જેટલો ખુબ નીચો નોંધાયો હતો) સ્વતંત્રતા સમયની પરિસ્થિતિની તુલનામાં આપણા ઉદ્યોગો વધુ વૈવિધ્યસભર બન્યા હતા. હરિયાળી ક્રાંતિને લીધે ભારત અન્ન ઉત્પાદનમાં આત્મનિર્ભર બન્યું હતું. જમીન સુધારણાના પરિણામે ધૃણાસ્પદ જમીનદારી પ્રથા નાબૂદ થઈ હતી. જો કે, જાહેર ક્ષેત્રના સાહસો દ્વારા ભજવવામાં આવેલી ભૂમિકા ચર્ચાસ્પદ હતી. વધારે પડતા સરકારી નિયમનથી સાહસિકતાના વિકાસને અટકાવવામાં આવ્યો હતો. ખાસ કરીને ચાર એશિયન ટાઇગર ગણાતા દેશો - દક્ષીણ કોરિયા, સિંગાપોર, તાઇવાન અને હોંગકોંગ દ્વારા નોંધાયેલ સફળતા પછી આયાત અવેજીકરણની અંતરિયાળ નીતિ ચર્ચાસ્પદ હતી. 1991 ના આર્થિક સુધારા શરૂ થયા ત્યારે આમાંની મોટાભાગની સમસ્યાઓનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું.